Průmyslové město německým národním centrem – přednosti a limity. Příklad severočeského Reichenbergu – Liberce

MILOSLAVA MELANOVÁ

Katedra historie, Fakulta přírodovědně-humanitní a pedagogická Liberecké univerzity, Liberec (Česko)

Severočeské město, ležící mezi Ještědským hřebenem a Jizerskými horami cca 25 km od staré zemské hranice, lze právem označovat jako hlavní německé centrum v Čechách pro období od poloviny 19. století až do konce druhé světové války. Město označované v českých pramenech od konce 16. století jako Lychberk, později Liberk a od poloviny 19. století běžně jako Liberec, bylo daleko známější pod svým německým názvem Reichenberg. Industrializace v 19. století přinesla do té doby nepříliš významnému Reichenbergu postavení předního průmyslového centra monarchie. Hlavním výrobním odvětvím města a okolí byla již v předchozích staletích textilní výroba. Na konci 18. století se dominantním oborem stala soukenická výroba. Se vznikem vlnařských továren, zakládaných od druhého desetiletí 19. století, patřilo město vedle moravského Brna k nejdůležitějším vlnařským centrům. Kromě vlnařské výroby se úspěšně rozvíjely také bavlnářské firmy a nová odvětví textilní výroby, či s ní související obory.

V roce 1850 se Liberec stal s necelými 14 000 obyvateli druhým největším městem v Čechách.[1] Téhož roku také získal městský statut. Vedle zemského hlavního města Prahy byl tak až do zániku monarchie jediným statutárním městem v Čechách. Vlastní řízení rozvíjejícího se a bohatnoucího města i výkon přenesených kompetencí státní správy, které Liberci příslušely na základě statutu, vytvářely příznivé prostředí pro konstituování vyspělé samosprávy i nadregionální politiky. Textilní výroba zůstávala dominantním oborem průmyslového centra i ve druhé polovině století, kdy se v monarchii a v českých zemích dostaly na přední místa výroby jiné obory. Přestože byl v rámci Čech v počtu obyvatel Liberec předstižen jinými městy (např. Ústí nad Labem, Plzeň), měl stále (s více než 36 000 obyvatel v roce 1910) postavení jednoho z nejvýznamnějších průmyslových center celé monarchie. Od roku 1851 byl sídlem Obchodní a živnostenské komory, jejíž obvod zahrnoval velkou část severních a východních Čech. Instituce, která sdružovala podnikatele a živnostníky, hrála rozhodující roli v hospodářském životě a v souvislosti s charakterem rakouského politického systému se podílela významnou měrou také na životě politickém. Dynamický růst počtu obyvatel města byl spjat s migračními procesy, absorbujícími obyvatelstvo z blízkého i vzdálenějšího okolí i zemědělských oblastí středních Čech. Město přitahovalo také odborníky z různých částí monarchie a blízkého Saska a Slezska. Ve srovnání s tradičními historickými městy v českých zemích, ovládanými stabilizovaným konzervativním měšťanstvem, bylo průmyslové město daleko otevřenější modernizačním vlivům.

Spolu s ekonomickým rozvojem stoupala vzdělanost obyvatel. Nešlo pouze o vzestup gramotnosti, jehož hlavním podnětem byla tereziánská školská reforma. Až do konce 18. století nevzniklo v soukenickém městě žádné silné vzdělanostní centrum. Ke změně došlo až v první polovině století následujícího. Centrem vzdělanosti v Liberci se vedle tzv. školy hlavní, na niž byla povýšena dosavadní městská škola, stala reálka,

[1] Počty obyvatel viz *Reichenberg in der Zeit der Selbstverwaltung vom Jahre 1850 bis 1900*, Reichenberg 1902, s. 99-102.

založená v roce 1837. Škola, jejíž výuku zajišťoval zpočátku piaristický a později premonstrátský řád a na jejímž vzniku měla rozhodující podíl fundace pražského arcibiskupa, byla zároveň velmi intenzivně podporována místními měšťanskými kruhy. S reálkou se ve městě objevilo vzdělanostní centrum, které se stalo základem vzniku dalších vyšších škol ve třetí čtvrtině 19. století. Na její půdě se také záhy po vzniku zformovaly první korporace podnikatelské a vzdělanostní elity města. Nejvlivnější z nich byl Živnostenský spolek (Gewerbeverein).[2] Ve druhé polovině 19. století se rozšířil významně počet všech typů škol. Vzdělanost a kultura se šířily také prostřednictvím Severočeského průmyslového muzea (Nordböhmisches Gewerbemuseum), založeného roku 1873, a stálé divadelní scény, působící od roku 1883 ve výstavné neorenesanční budově. Také široce rozvinutá sít spolků, z nichž řada měla vzdělávání zakotveno přímo ve stanovách, se podílela na vzestupu vzdělanosti.

Přirozeným jazykem komunikace obyvatel města byla na počátku 19. století němčina. V ní se také odehrávala správa města, pastorační činnost katolické církve a později evangelické bohoslužby. Němčina byla až do roku 1881, kdy zde Ústřední matice školská založila školu pro české děti, jediným vyučovacím jazykem na všech školách v Liberci.

Je zcela přirozené, že rostoucí vzdělanost přinášela identifikaci a pocit sounáležitosti s německou kulturou, které se objevovaly nejenom u vzdělanostních elit. Gravitační síla německého národního hnutí pak zasahovala i střední a nižší vrstvy, fascinované zároveň úspěšným hospodářským vývojem oblastí německého celního spolku, do něhož monarchie nepatřila. Měšťanstvo a zejména po světě více rozhlédnutí podnikatelé sledovali s obdivem také rychlejší prosazování liberálních a občanských principů, především v blízkém Sasku.

Důsledky identifikace s německým národním hnutím se výrazně projevily v roce 1848. Na jaře revolučního roku bylo nové liberální vedení města zastáncem velkoněmeckého sjednocení.[3] Optikou tohoto ideálu byly soudobé české požadavky a český program nejenom odmítány, ale dokonce považovány za zpátečnictví. Bouřlivý vývoj v monarchii i ve střední Evropě a hospodářské zájmy přispěly v následujících měsících v Liberci k určitým změnám stanovisek a k úsilí o reformy na půdě monarchie. Spolu s tímto posunem došlo také k oslabení protičeských vystoupení. Když se však v srpnu 1848 uskutečnilo v Teplicích shromáždění německých konstitučních spolků z Čech, bylo zde proklamováno heslo *Los von Tschechen* – ve smyslu odmítnutí společného sněmu a zemské správy s Čechy. Poprvé zde z řad českých Němců zazněl požadavek administrativního oddělení německy osídlených oblastí od historického území Čech. Na sjezdu měl aktivní podíl liberecký konstituční spolek, který získal postavení ústředního německého spolku.[4] Město tak poprvé stanulo v čele politických snah českých Němců.

Ze stejného roku máme také první zprávu o české menšině jako jazykově vyhraněné skupině ve městě. Podle pražského listu Der Freund des Volkes, kritizujícího libereckou duchovní správu pro zanedbávání pastorační činnosti pro všechny věřící, zde bylo v té době bez možnosti účasti na českých kázáních „2000 Čechen, welche als Handwerker

---

[2] Blíže Miloslava Melanová, *Vzdělanci a podnikatelé – formování občanské elity v průmyslovém městě v době předbřeznové*. In: Svět historie – Historikův svět, Sborník profesoru Robertu Kvačkovi, Liberec 2007, s. 177-195.

[3] O roce 1848 v Liberci podrobně Josef Belda, *Liberec v revolučním roce 1848*, Liberec 1959, 291 s.

[4] Vedle J. Beldy blíže Arnošt Klíma, *Češi a Němci v revoluci 1848-1849*, Praha 1994. Dále Jan Novotný, *K státně politickým projektům českých Němců za revoluce 1848-1849*. In: Kroměřížský sněm 1848-1849 a tradice parlamentarismu ve střední Evropě. Kroměříž 1998, s. 221-230. O širších souvislostech projektu a poměru rakouských Němců k němu Jan Křen, *Konfliktní společenství. Češi a Němci 1780–1918*, Praha 1990, s. 123-124.

und Dienstmädchen alleorts leben.[5] Je zřejmé, že s ekonomickým rozvojem města se měnila nejen sociální struktura, ale i národnostní skladba obyvatel města i širšího průmyslového okolí.

Vývoj habsburské monarchie v následujícím „absolutistickém“ desetiletí důrazně omezil prosazování občanských principů i národních hnutí. Avšak probíhající hospodářské reformy příznivě ovlivňovaly ekonomický a populační vzrůst města. V tomto období také katolická církev reagovala na přítomnost Čechů v Liberci. Od prosince 1854 se v Liberci konala česká kázání, zajišťovaná páterem Josefem Bernatem, který kromě kázání zajistil varhanní doprovod českému zpěvu, takže „služby boží byly daleko hojněji navštěvovány.[6]“

Obnovení ústavního režimu a postupné prosazování liberálních principů v monarchii od počátku šedesátých let umožnilo konstituování řady spolků a korporací, typických pro rozvíjející se občanskou společnost. Vedení města i rozhodující vliv v liberecké německé společnosti byly v rukou liberálů, seskupených v honoračních spolcích. Vedle nich se však začaly konstituovat také spolky nižších vrstev. V roce 1863 byla v Liberci založena Česká beseda, první český spolek, který tvořil až do konce monarchie hlavní centrum českého národního života. Česká beseda sice neměla v německy spravovaném městě ideální podmínky, v prvním desetiletí její existence však byly pro její rozvoj větší zátěží než národnostní averse vnitřní neshody členů. Vedle tohoto měšťanského centra se posléze objevily v Liberci také české korporace podpůrného charakteru, především pro řemeslnické a dělnické vrstvy (spolek Dobročin a po něm Mírumil). Pozvolný růst českých spolků – nesrovnatelný ovšem s počtem spolků německých (r. 1877 – 3 české z celkového počtu 62, 1890 – 8 ze 118, 1901 – 12 z 252, 1914 – 36 z 419) naznačuje, že se občanské principy prosazovaly také u libereckých Čechů.[7] Mezi těmi, kteří se proklamativně hlásili k české národnosti, se zvolna objevili také příslušníci středních vrstev.

Německé obyvatelstvo Čech se v roce 1866 muselo vyrovnat s válečným střetnutím monarchie s obdivovaným pruským sousedem. Loajalita k habsburské monarchii, prokazovaná během této války, překryla národnostní identifikaci. Vojenské střetnutí bylo velmi záhy označováno jako nešťastná „Bruderkrieg“. Sjednocené Německo se však od svého vzniku roku 1871 stalo centrem obdivu českých Němců i novým zdrojem německé národní hrdosti. Až do zániku monarchie byla existence německého císařství vážným faktorem oslabování rakouského vlastenectví českých Němců. Vědomí německé etnické a kulturní jednoty německé majority města bylo posilováno stoupajícími přeshraničními vazbami. Podněcujícími faktory těchto vazeb byl další rozvoj industrializace a zároveň čilé styky kulturní a společenské, především na spolkové bázi. Hospodářské i společenské kontakty byly usnadňovány železničním spojením, které Liberec již roku 1859 napojilo saskou dráhou Liberec - Žitava na síť saských a celoněmeckých železnic. Vzájemné návštěvy spolků z obou stran hranice při různých slavnostech, výročích, festivalech a cvičeních byly v rozvíjející se občanské společnosti stále častější. Četné styky s německými spolky za hranicemi kontrastovaly s ignorováním spolků českých. Pokud o ně německá společnost ve městě projevila zájem, šlo většinou o kritiku, či přímo soupeření. Výjimku tvořily některé spolky dělnické, zejména se sociálně demokratickou orientací. Mezi spolky středostavovskými naopak vyrůstaly bariéry. Právě spolkový život signalizo-

[5] Der Freund des Volkes 23.5.1848, s. 125.
[6] Viz článek v listu Reichenberger Anzeiger 18.8.1860, s. 408-409.
[7] Blíže Miloslava Melanová, *Spolkový život v Liberci od počátku 19. století do roku 1914*. Documenta Pragensia XVIII, 2000, s. 259-279.

val postupující izolaci obou národních společností v Čechách.

Vnějšími symboly německého města bylo již od roku 1848 užívání kokard a standart v německých národních barvách. Ty zcela vytlačily červenobílé barvy zemské a ve druhé polovině století často překrývaly užívání černozlatých barev habsburských. Mezi významná výročí, připomínající minulost a slavné osobnosti habsburské monarchie, popř. německé kultury, se v Liberci zařadily oslavy výročí německého vítězství u Sedanu.

Od počátku osmdesátých let se ostřeji vyhraňoval poměr k příslušníkům české národnosti ve městě. Mezníkem pro postavení menšin v českých zemích byl rok 1880. Sčítání obyvatel tehdy prováděné poprvé sledovalo národnostní hledisko, i když pouze v podobě tzv. obcovací řečí (Umgangssprache).[8] Vydání Stremayrova jazykového nařízení ve stejném roce garantovalo rozšiřování češtiny (oba zemské jazyky byly zrovnoprávněny u politických úřadů, soudů a státní prokuratury v tzv. vnějším styku).[9] Tyto kroky rakouského státu postavily otázku nacionální identifikace do roviny úřední a tím i politické. Pro další období vyvolaly trvalou pozornost vůči jednotlivcům a korporacím odlišné národnosti. Velká část spolků v českých zemích, které byly až do tohoto období především nositeli občanské emancipace, se od osmdesátých let stává nástrojem nacionální agitace a soupeření. Nacionalizace společnosti se projevila stoupající rivalitou a otevřenými střety a také vznikem specifických spolků s primárním posláním podporovat národní školství. Na straně německé vznikl roku 1880 Německý školský spolek (Deutscher Schulverein) s místními skupinami v celé monarchii. Stejný charakter měla česká Ústřední matice školská, podporující vznik a existenci českých menšinových škol, která byla založena ve stejném roce jen o pár měsíců později.[10] Podobně jako Německý školský spolek shromažďovala také Matice prostředky – především finanční - prostřednictvím místních skupin, působících v celých Čechách, na Moravě a ve Slezsku. Následně vznikající vyšší typ ochranných svazů (Národní jednota severočeská, Národní jednota pošumavská, Deutscher Böhmerwaldbund, Bund der Deutschen in Böhmen) měl podporovat menšiny po stránce hospodářské.

Od osmdesátých let došlo ke zdůraznění národnostního principu také u starších německých spolků, a to formou změny názvu, v němž byla německost otevřeně deklarována adjektivem deutsche, deutscher. Např. Tělovýchovný spolek, působící v Liberci od roku 1862 jako Turnverein nyní nesl název Deutscher Turnverein.[11] Nacionální vyhraněnost se projevila také změnou stanov, které nově vymezovaly jako podmínku členství německou národnost.

Zřetelným projevem úspěšné české emancipace bylo získání české převahy v zemském sněmu v roce 1883.[12] V německé společnosti vedly obavy z českých úspěchů ke vzniku hesla o nutnosti ochrany německé "národní državy – der nationale Besitzstand." Do tohoto pojmu byly zahrnovány nejenom volební mandáty v zastupitelských sborech a

---

[8] K tomu Emil Brix, *Die Umgangssprachen in Altösterreich zwischen Agitation und Assimilation. Die Sprachenstatistik in den zisleithanischen Volkszählungen 1880 bis 1910*, Wien – Graz 1982.

[9] Blíže Otto Urban, *Česká společnost 1848-1918*, Praha 1982, s. 355-356 a J. Křen, *Konfliktní společenství, s. 215.*

[10] Blíže Jaromír Pavlíček, *Národní jednota severočeská a její podíl na prosazování českých národních zájmů v národnostně smíšených oblastech (1885-1948)*, in: České národní aktivity v pohraničních oblastech první československé republiky, Olomouc 2003, s. 173- 192.

[11] Adresáře města z roku 1871 a 1877 uvádějí Turnverein (viz Ferdinand Sagasser, *Adressbuch und Wohnungsanzeiger der Stadt Reichenberg*, Reichenberg 1871 a týž, *Adressbuch und Wohnungsanzeiger der Stadt Reichenberg*, Reichenberg 1877), další adresář vydaný v osmdesátých letech již Deutscher Turnverein (viz Ferdinand Sagasser, *Adressbuch und Wohnungsanzeiger der Stadt Reichenberg*, Reichenberg 1887)

[12] Blíže O. Urban, *Česká společnost* , s. 359 a dále Jiří Kořalka, *Češi v habsburské říši a v Evropě 1815-1914*, Praha 1996, s. 162-163.

samosprávách, ale také školy, pozemky, podniky a nemovitosti.[13] Nacionalismus politický se tak dostal do roviny hospodářské.

Ve stejném desetiletí reagovali němečtí liberálové v Čechách na dílčí české úspěchy (vedle jazykových nařízení a dosažení převahy v zemském sněmu došlo také k rozdělení pražské univerzity) tvorbou návrhů na národnostní rozdělení Čech, které mělo zabránit pronikání češtiny do oblastí s německou majoritou a zajistit ochranu německých pozic v celé zemi.[14] Autorem jednoho z prvních návrhů, vydaného roku 1884, byl liberecký advokát Josef Turnwald.[15] Zásady jeho projektu byly uplatněny v neúspěšném pokusu o národnostní vyrovnání v podobě tzv. punktací roku 1890.[16] Liberec byl pak v dalších desetiletích hlavním centrem vzniku projektů na národnostní rozdělení země, které mělo mj. zabránit ohrožení německého charakteru města.[17]

Stoupající nacionalismus přispěl v polovině osmdesátých let k volební porážce liberálů, doposud v Liberci vládnoucích. V letech 1885-86 ovládli libereckou radnici nacionálové, kteří se prezentovali jako ochránci německých národních zájmů a středních vrstev. Po svém vítězství řešili poměrně obratně palčivé komunální otázky a proklamativně posilovali německý charakter města.[18] Jedním z prvních kroků nacionálního vedení města bylo zahájení stavby nové radnice. Její podoba (autorem projektu byl vídeňský architekt Franz Neumann) byla inspirována vídeňskou radnicí, zároveň však podle soudobých představ splňovala kritéria tzv. německé renesance. Objekt, který do dnešních dnů budí pozornost svou rozlohou i uměleckým ztvárněním, měl reprezentovat sebevědomé německé město.[19]

Projekty libereckých nacionálů na úpravu národnostních poměrů v Čechách měly radikálnější podobu. Od návrhu předního libereckého politika Heinricha Pradeho, požadujícího rozdělení Čech (Zweiteilung Böhmens), dospěly až po projekt vytvoření nové korunní země v podobě provincie Deutschböhmen. Tento radikální návrh – či spíše jeho základní koncepce – se v Liberci poprvé objevil v roce 1897. Bylo to v době označované jako Badeniho krize. Pokus ministerského předsedy Kazimíra Badeniho rozšířit dvojjazyčnost a užívání češtiny v podobě nových jazykových nařízení vyvolal hlasité a masové německé protesty. Jejich součástí byly útoky na objekty i příslušníky českých menšin v německy osídlených městech. Národnostní střety pokračovaly českými útoky na německé objekty v Praze a nenávistnými boji a spory v celých Čechách.[20] Právě tehdy byla

---

[13] O obsahu pojmu blíže Heinrich Rauchberg, *Der nationale Besitzstand in Böhmen*, I-III, Leipzig 1905.

[14] K návrhům v zemském sněmu blíže O. Urban, *Česká společnost* , s. 359 - 360 a dále J. Kořalka, *Češi v habsburské říši*, s. 163.

[15] Josef Turnwald, *Die administrative Theilung Böhmens und das Curiatvotum am Landtage*. Reichenberg 1884, 31 s.

[16] K tzv. vídeňským punktacím viz O. Urban, *Česká společnost*, s. 391-400. a J. Kořalka, *Češi v habsburské říši*, s. 164-166. O dalších pokusech o česko- německé národnostní vyrovnání nejnověji v Úvodu Luboše Velka v edici *Promarněná šance – Edice dokumentů k česko-německému vyrovnání před první světovou válkou* I-II, Praha 2008.

[17] Blíže M. Melanová, *Liberec na cestě k projektu samostatné provincie*. In: Česko-slovenské vztahy, Slovensko-české vzťahy. Liberecký seminář 1996,1997 Liberec 1998, s. 79-91 a také M. Melanová, Reichenberger Vorschläge zur Lösung des deutsch-tschechischen Verhältnisses vor der Gründung der Tschechoslowakei. In: Brücken, Germanistisches Jahrbuch Tschechien – Slowakei 2006, Neue Folge 14, s. 33-39

[18] M. Melanová, Zápas o libereckou radnici v roce 1885 (Formování německého nacionálního hnutí v Čechách). Documenta Pragensia XIV, 1997, s. 171-181.

[19] Libuše Bílková – Hana Chocholoušková – Miloslava Melanová - Jan Mohr, *Liberecká radnice*, Liberec 1993, 110 s. a dále Michaela Marek, *Monumentalbauten und Städtebau als Spiegel des Gesellschaftlichen Wandels in der 2. Hälfte des 19. Jahrhunderts*. In : Böhmen im 19. Jahrhundert – Vom Klassizismus zur Moderne. (Hg. F. Seibt), Frankfurt am Main – Berlin 1995, s. 149-234.

[20] Blíže O. Urban, *Česká společnost*, s. 456-465, J. Křen, *Konfliktní společenství*, s. 257-269, Berthold Sutter, *Die Badenische Sprachverordnungen von 1897*, Bd. I-II, Graz –Köln 1960-1965.

v Liberci vyslovena myšlenka vytvoření německé provincie. Idea Deutschböhmen byla pak v propracované podobě zveřejněna v roce 1908 – opět v Liberci – na sjezdu německých měst, svolaném libereckým zastupitelstvem. S úvahami o nutnosti národnostního rozdělení země byly spjaty také diskuse o nutnosti vytvoření německého národního centra v Čechách.[21] Praha, v níž se prostor a význam německé menšiny stále zmenšoval, již podle libereckých návrhů toto poslání nemohla plnit.[22] Ambice na toto postavení měl právě Liberec. Přestože se v té době již o německé prvenství mohla ucházet (a při různých příležitostech tak činila) i jiná města, byl Liberec jako „hlavní německé centrum" vnímán také na české straně. Při opakovaně se objevujících návrzích na přenesení německé univerzity z Prahy byl nejčastěji zmiňován.[23]

Politická reprezentace stojící v čele města také programově usilovala zdůraznit a posílit německý charakter i politický význam Liberce. Již v roce 1898 byl učiněn pokus založit ve městě německou centrálu v podobě stálého sněmu německých měst (Bund deutscher Städte in Böhmen). Odmítavé stanovisko pražského místodržitelství i ministerstva vnitra, obávajících se, že příklad z Čech může povzbudit podobné štěpení ve všech vícejazyčných zemích monarchie, tehdy zabránilo vzniku tohoto svazu.[24] Liberecká radnice také intenzivně usilovala o posílení významu města rozšířením jeho velikosti. Od poloviny osmdesátých let probíhala jednání o připojení některých z přiléhajících průmyslových obcí a vytvoření tzv. velkého Liberce. Navzdory kvalitní odborné argumentaci, zveřejněné v brožuře tehdejšího magistrátního rady O. Ringlhaana, která je důkazem vyspělé samosprávy, se toto rozšíření města nezdařilo.[25] V podstatě přirozenou cestou se však v Liberci usidlovaly celozemské centrály alespoň některých německých spolků z Čech.[26]

V prvním desetiletí dvacátého století se podařilo ve městě uspořádat přehlídku, která byla jasným krokem v cestě za německým prvenstvím v Čechách a zároveň argumentem v česko-německém soupeření a sporech. Na pozemcích nad nově vybudovanou přehradou pod Jizerskými horami se v Liberci uskutečnila rozsáhlá Výstava českých Němců (Deutschböhmische Ausstellung).[27] Posláním podniku, který připomínal pražskou Jubilejní výstavu z roku 1891, byla prezentace úspěchů německé výroby, umění a kultury. Velkolepý podnik, který představoval opravdu pozoruhodné svědectví o výkonech a úrovni českých Němců, měl zároveň fungovat jako důležitý argument pro požadavek národnostního rozdělení Čech. Liberec měl podle těchto představ získat postavení hlavního města německých oblastí.

O to důležitější byla pak snaha udržet německý charakter města, projevující se v podstatě nepřetržitě od počátku osmdesátých let. Výsledkem byl tuhý odpor proti vzniku a

---

[21] Viz M. Melanová, *Liberec na cestě*.. a také Jan Novotný, *Čeští Němci a habsburská monarchie.* In: Český lev a rakouský orel v 19. století. Praha 1996, s. 47-53. Týž, *Projekt provincie „Deutschböhmen" v ambicích liberecké radnice do roku 1914.* In: Documenta Pragensia XIV, Praha 1997, s.183-190.

[22] K postavení pražské německé menšiny podrobně Gary B. Cohen, *Němci v Praze 1861-1914.* Praha 2000, 314 s.

[23] O pražské německé univerzitě viz *Dějiny Univerzity Karlovy III 1802-1918,* ed. J. Havránek, s. 305-330. K rozdělení univerzity a jejímu dalšímu vývoji sborník *Die Teilung der Prager Universität 1882 und die intellektuelle Desintegration in den böhmischen Ländern*, ed. F. Seibt, München 1984, 220 s.

[24] Blíže, J. Novotný, *Projekt provincie „Deutschböhmen" v ambicích liberecké radnice do roku 1914.* In: Documenta Pragensia XIV, Praha 1997, s. 183-190.

[25] M. Melanová, Příspěvek k integračním procesům velkých měst – Snahy o vytvoření velkého Liberce na přelomu 19. a 20. století. Documenta Pragensia XVII, 1998, s. 315-325.

[26] Např. spolek sdružující učitele obecných a měšťanských škol Der deutsche Landeslehrerverein in Böhmen. Blíže Martin Vrbický, *Německý zemský učitelský spolek v Čechách v letech 1874-1918*, in: Fontes Nissae – Regionální historický sborník I/2000, Liberec 2000, s. 71-92.

[27] Viz M. Melanová, *Liberecká výstava 1906*, Liberec 1996, 63 s.

rozvoji českého školství v Liberci, proti možnému pronikání češtiny jako úředního jazyka do institucí ve městě, střety provázející sčítání obyvatel a téměř pravidelné útoky na české objekty ve městě.[28] Četnost interpelací se stížnostmi na počínání vedení města a pronásledování Čechů v Liberci, předkládaných v říšské radě i zemském sněmu podněcuje k úvahám o důvodech vytrvalosti působení v tak nepřátelském prostředí.[29] Zdá se, že integrálním nacionalismem prostoupená společnost brala tyto střety za součást každodennosti. Podle oficiálních rakouských statistik se v období od r. 1880 do 1910 počet příslušníků české menšiny ve městě také nezvyšoval, ba naopak snižoval (1880 – 8,9%, 1890 – 5,2%, 1900 – 7,3, 1910 – 6,1 %).[30] Rakouská statistika však nezkoumala národnost, ale obcovací řeč, což zejména v národnostně vyhraněných lokalitách dávalo možnosti manipulace a zkreslování. Skutečný počet příslušníků české národnosti v Liberci byl bezesporu vyšší.[31] Češi, pracující ve městě se také mohli z národnostně nepřátelského prostředí Liberce uchýlit do okolních rychle rostoucích obcí. Sčítání obyvatel také naznačovalo, že v několika velkých průmyslových obcích k Liberci přiléhajících stoupal počet Čechů velmi výrazně.[32] Ekonomické zájmy německých majitelů podniků, vítajících české zaměstnance, měly přednost před zájmy národními. Zároveň je zřejmé, že se příslušníci české menšiny začali podílet na hospodářském rozvoji a prosperitě ve městě také jako podnikatelé. Svědčí o tom vznik České záložny roku 1897 a prvních českých firem a také čeští majitelé několika domů v centru města.

Německý charakter města byl v očích německých nacionalistů z konce století narušován také židovským etnikem. Chápání německé národnosti v českých zemích dostalo v poslední čtvrtině 19. století – u nacionálně radikálních proudů – rasový obsah. Německy mluvící židovské etnikum, jehož rozšíření také souviselo s obchodní a hospodářskou činností v průmyslovém centru, se v Liberci prosadilo s principy občanské emancipace a zrovnoprávněním od šedesátých let. V roce 1863 vznikl Židovský náboženský spolek, který se stal základem pro židovskou náboženskou obec, oficiálně založenou roku 1877.[33] Nepřehlédnutelným znamením úspěšného rozvoje židovské menšiny byla výstavná neorenesanční synagoga, slavnostně otevřená za přítomnosti zástupců vedení města v blízkosti nové radnice již v roce 1889. Zároveň se však v městské společnosti šířil antisemitismus. Již v roce 1883 založila skupina německých nacionálů nový turnerský spolek (Deutsche Turnverbindung Jahn**)**, který nepřijímal židovské členy.[34] Přesto se židovské etnikum ve městě stále rozvíjelo. Významné postavení měli příslušníci tohoto etnika v Obchodní a živnostenské komoře, v níž na rozdíl od vedení města stále převládal vliv liberálů.

Navzdory vypjatému nacionalismu, který silně ovlivňoval všechny vrstvy obyvatel města, rozvíjely se zde také proudy, nacionalismu vzdorující. Byla to katolická sdružení a osobnosti, kritické vůči liberalismu, ale také vůči socialismu.[35] Je zcela přirozené, že celá

---

[28] Blíže M Melanová, *Česká menšina v německém centru. Změny v postavení české menšiny v Liberci v období 1880-1907***.** Documenta Pragensia XIX, 2001, s. 157-170. Táž, *Česká menšina v Liberci před první světovou válkou*. Fontes Nissae – 2000/I. Liberec 2000, s. 93-122.

[29] O otázkách českých menšin na zemském sněmu blíže Helena Jablonská, *Projednávání otázek českých menšin na zemském sněmu v letech 1895-1913*, Diplomová práce FP TU Liberec 2002, 158 s.

[30] Přehledně *Kniha o Liberci*. (Roman Karpaš a kol), 1. vyd. Liberec 1996, s. 648.

[31] Potvrzují to nejenom tzv. soukromá sčítání obyvatel, prováděná českými spolky, ale také zkoumání dílčích ukazatelů z oficiálních statistik. K tomu blíže Jan Havránek, *Češi v severočeských a západočeských městech v letech 1880-1930*, in: Ústecký sborník historický 1979, s. 227-253.

[32] *Kniha o Liberci* , s. 648.

[33] Blíže Emil Hofmann, *Geschichte der Juden in Reichenberg*, Prag – Brün 1934, 34 s.

[34] Pavel Svoboda, *Německé tělovýchovné spolky v Liberci do roku 1914*, Diplomová práce FP TU v Liberci 2007, 105 s.

[35] Blíže Pavel Marek, *František Kordač na severu Čech*, in: Národ místo boha v 19. a první polovině 20.století, Ústí nad Labem 2006, s. 114-129.

průmyslová aglomerace s vysokým podílem dělnictva a četnými styky s průmyslovými oblastmi v Německu byla významným centrem socialismu, který programově odmítal důraz na národnostní zájmy. Dělnické spolky s anarchistickou a sociálně demokratickou orientací také nacionalismu nejdéle vzdorovaly. Jejich rozvoj byl důsledkem hospodářských změn a prosazování občanské společnosti.

Můžeme tedy konstatovat, že obyvatelstvo německého národního centra se na počátku 20. století jevilo jako multietnická společnost. Ekonomický vývoj a zájmy hospodářské prosperity ve spojení s občanskými principy byly v tomto období silnější než stoupající nacionalismus, zaštiťující se národními zájmy.

Summary

The Industrial City as a German National Centre – Advantages and Limits
The Example of the North Bohemian Reichenberg – Liberec

The article deals with the factors of development and transformation of the city society from the 19th century. As a textile centre, Liberec was more opened to the modernizing tendencies than traditional historical cities. In connection with industrialization the change in the social and national structure of the German populated city took place. With the development of the national movement the majority of the city identified with the German national movement. From the first Czech-German clash in 1848, Liberec was regarded as the main economic and political German centre in Bohemia. The city was also at the head of struggle for national separation of the land and preservation of the German character of the so called closed territory.

In consequence of the economic development and enforcement of the civilian principles in Hapsburg monarchy the city society appeared in the beginning of the 20th century as multiethnic (Germans, Czechs, Jews).